

La cinta volandera en el context de les Balears

Jaume Bernat Adrover Artigues

La rajola de mostra és aquella que presenta com a principal motiu els elements fitomòrfics, sovint amalgamats amb altres de tèxtils o geomètrics. Poden presentar un motiu tancat o perpetuar-se amb la rajola del devora. Es col·locaven de forma independent o com a marc ornamental d'una escena religiosa o costumista. Les mides poden variar ostensiblement però les dimensions més corrents són de 13 x 13 i 20 x 20 cm.

La rajola de mostra durant el transcurs del segle XIX experimentarà un gran èxit arreu de la península Ibèrica. Probablement aquest fet estigui lligat a l'auge del poder econòmic de la burgesia, ja que seran els principals clients d'aquest tipus de producció. Aquesta nova classe social emergent embellirà les seves llars amb aquest tipus de rajoles com a mostra del seu poder adquisitiu creixent. Voldran equiparar-se amb l'aristocràcia i el clergat, que eren els consumidors habituals de la producció ceràmica de més alta qualitat.

Els dos grans centres productors de rajola de mostra seran València i Catalunya, els quals exportaran les seves produccions arreu de l'estat. Els artesans valencians esdevindran els principals innovadors pel que fa als motius decoratius, mentre que a Catalunya imitaran les creacions dels mestres de València i introduiran petites variacions.

Durant el transcurs del segle es produirà un auge del gust per l'anomenada sèrie *biedermeier* classicista, la qual es caracteritzarà principalment per la utilització de motius tèxtils i vegetals, que podran aparèixer de forma conjunta però també com a elements aïllats. Dintre d'aquest grup fixarem la nostra atenció en

un motiu decoratiu concret, el qual va gaudir d'una certa popularitat a les Illes Balears durant el segle XIX. Es tracta d'un element de caràcter tèxtil, una cinta desplegada a manera de serpentina, que la doctora i especialista en arts decoratives Elvira González Gozalo ha anomenat cinta volandera. En publicacions a nivell estatal trobem diferents denominacions per aquest tipus de representació: cinta amb forma helicoidal, espiral etc. Per la qual cosa sembla que no hi ha una terminologia concreta per referir-se a aquest tipus d'imatge.

Les primeres mostres conservades daten de la segona meitat del segle XVIII. Inicialment es tractarà d'un disseny força senzill, però un cop entrats a la nova centúria els dissenys aniran perfeccionant-se i s'introduiran nous elements fitomòrfics.

El mateix passarà amb els pigments, les primeres cintes seran monocromes de color blau, mentre que durant el transcurs del segle XIX s'introduiran nous colors com el verd i el groc, per acabar fent composicions de diversos colors en una mateixa cinta.

L'ús d'aquest element decoratiu és múltiple ja que s'utilitzarà en àmbits diversos; així ho confirmen les mostres conservades tant en un context religiós com civil: panells murals, contrapetges d'escala, etc.

El col·leccionista català de rajola de mostra Salvador Miquel fou un dels primers en interessar-s'hi. A la publicació titulada *La rajola catalana de mostra dibuixada per Salvador Miquel* (1984), cal destacar la làmina IX, en què apareix clarament la representació d'aquest element decoratiu. A peu de pàgina es pot llegir: «Rajola policroma de sanefa i de mitja sanefa (Les núm 26 i 27 són de València, segle XVIII)».

Inocencio V. Pérez Guillén anirà un pas més enllà a la seva publicació *Azulejos valencianos en serie. El siglo XIX* (2000), ja que presentarà diferents tipologies i models de la ja esmentada cinta.

Pel que fa els testimonis materials on apareix aquest tipus de representació que han arribat fins als nostres dies, en destacarem alguns exemples de les col·leccions peninsulars abans d'endinsar-nos en la geografia illenca. La majoria es troben conservats en museus o institucions del País Valencià i Catalunya.

Cal destacar un conjunt de rajoles rectangulars de sanefa procedent de la contrapetja d'una escala del convent dels trinitaris de Xàtiva i actualment conservat al Museu de l'Almodí. El conjunt fou produït entre els anys 1770 i 1780 i representa una cinta de color groc entorcillada i enganxada a un ram de flors.

Pel que fa a les grans composicions figuratives, destacarem el panell mural dedicat a santa Magdalena, datat de 1785. Aquest panell es trobava situat en el pis de

dones de l'Antic Hospital General de València. En el centre de la composició es pot observar la santa en actitud votiva i envoltada dels seus atributs. La imatge s'inspira en la talla de santa Rosalia (anterior a 1747) de Francisco Salzillo i Alcars de l'església de Santa Eulàlia de Múrcia, tot i que el més interessant és que la santa de l'Antic Hospital General apareix envoltada d'una tija vegetal per sobre de la qual es desplega una cinta de caràcter tèxtil, antecedent directe de la cinta volandera.

Ja a 1809, trobem un altre panell votiu dedicat a santa Maria, realitzat per Josep Sanchis a les Reales Fabricas de Azulejos de València. Es tracta d'una composició més sumptuosa que l'anterior. La santa situada al centre de la composició es troba sobre un drac que representa l'encarnació del maligne. La composició es pot dividir clarament en dues parts: la part inferior, que representa el món terrenal, i la part superior, on hi trobem l'esfera celestial.

En un primer terme, a la part inferior es representa un ambient pastorívol amb arbres i plantes, a la llunyania s'entreveu una ciutat amb una gran església. A la part superior del panell hi ha el món celestial on podem observar el sol en el centre acompanyat de núvols i querubins en els laterals.

Ara bé, tota aquesta composició es troba inserida en un marc rectangular en el centre del qual podem observar la cinta volandera desplegada per tota la composició. Aquesta envolta una tija vegetal de la qual broten petites fulles. Tant la cinta com la tija són de color daurat, per tal d'emular la riquesa de l'or.

Cap a 1835 trobem mostres de la cinta volandera amb dissenys molt elaborats i sumptuosos; és el cas dels taulells rectangulars de sanefa procedents d'una contrapetja del convent de Sant Agustí, conservats al Museu de l'Almodí de Xàtiva. Apareix el motiu de la cinta volandera en color blau, que serà la que tindrà més difusió al llarg del segle. Aquesta cinta es troba enrotllada a una tija de bambú, ben definida, a més de ser acompanyada per motius florals.

Pel que fa a Catalunya, se'n localitzen mostres al Museu Can Tinturé d'Esplugues de Llobregat, el Museu d'Arenys de Mar o a la Colecció Mascort (Torroella de Montgrí, Girona). No obstant, el més destacable és una mostra d'aquest motiu que es conserva al seu emplaçament original; és a dir, a la contrapetja d'una escala. Es tracta d'un edifici civil de caire residencial situat al carrer del Paradís de Barcelona. En aquest cas la cinta apareix com un element aïllat i el color emprat és el blau.

El cas de les Illes Balears és particular, ja que en tractar-se d'una illa la rajola valenciana i catalana arribarà per via marítima, la qual cosa encarrirà encara més aquests productes.

Principalment trobarem aquesta rajola d'importació a les cases de l'aristocràcia i la burgesia però també a esglésies i convents. Degut a l'alta demanda fins i tot apareixerà una fàbrica de rajoles valencianes a Sóller l'any 1874, La Constància, la qual es perllongarà fins el 1897. Rafael Valls a *La Céramica* (1894) indica: «para la fabricación de azulejos salieron también Buenos directores prácticos que la propagaron por Ariza, Sóller (Mallorca), Huermeces (Soria) i Alhama de Aargon». Tal com indica Jaume Coll, hi ha notícies que apunten que la fàbrica va participar a l'Exposició Universal de París de 1879. Pel que fa a la cinta volandera no sabem si aquesta indústria va representar aquest tipus de motiu o algun de similar a les seves creacions, ja que gran part de la seva producció s'ha extraviat.

A Mallorca desapareixerà una bona part d'aquest patrimoni com a conseqüència dels enderrocs fruit dels canvis urbans del segle XX, un exemple en seria el Pla Calvet. Ara bé, podem trobar exemplars de rajola valenciana i catalana amb aquest motiu a algunes institucions insulars.

En primer terme cal destacar els sis exemplars conservats al Museu d'Història de Manacor, ja que són el punt de partida d'aquesta investigació.

Conjunt conservat al Museu d'Història de Manacor.

Es tracta d'un conjunt de sis unitats de rajoles rectangulars de sanefa que arribaren al Museu mitjançant la donació de Margalida Aguiló Bonnín.

S'evidencia que van ser extreïdes d'un mur per la presència de morter de calç a la part posterior.

El motiu predominant és la cinta, que està entorcillada a una tija vegetal de la qual sorgeixen petites fulles. Trobem diversos colors com blau, ocre, verd i manganès i està realitzada amb la tècnica de la trepa, que consisteix en la utilització d'un cartró retallat que serveix de plantilla per a després passar el pinzell.

El conjunt fou realitzat entre els anys 1800-1820 i fou importat de la fàbrica La Esperanza (Onda).

El 1778 tenim la primera notícia sobre aquesta fàbrica de ceràmica, de pisa fina, propietat de Miguel Guinot. La notícia es correspon a unes disputes entre Guinot i el municipi sobre l'aprofitament de l'aigua de la séquia mare per a la fàbrica. A partir d'un anunci de subhasta dels béns del senyor Guinot datat de 1844, sabem que tenia una casa al carrer del Raval, al costat de la fàbrica de pisa. Després de la mort de Guinot la fàbrica seguirà funcionant un llarg període de temps i passarà per les mans de diferents propietaris.

Al *Museo del Azulejo de Onda* trobem conservat un conjunt idèntic al de Manacor, també procedent de la fàbrica del senyor Guinot, el qual fou recuperat de la capella de Sant Josep d'Onda.

També cal destacar un panell ceràmic propagandístic amb la inscripció «La Esperanza, fabrica de azulejos», en què es pot observar la cinta desplegada a la part inferior.

Panell ceràmic de la fàbrica La Esperanza, d'on procedeix el conjunt del Museu d'Història de Manacor.

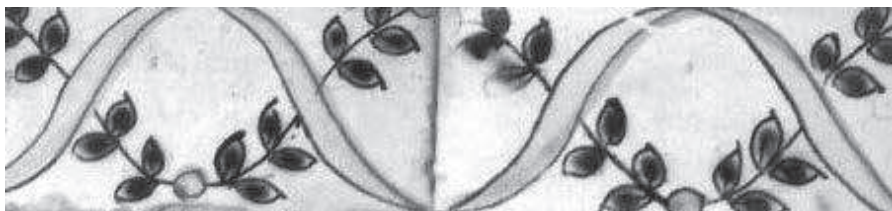
Pel que fa al cas insular, trobarem mostres conservades en diverses col·leccions, com la del Museu Diocesà o la Marroig.

També en trobarem alguns exemples en l'àmbit religiós, com el convent de Sant Vicenç Ferrer de Manacor, la parròquia de Felanitx, o el convent de Sant

Francesc de Maó.

Els exemplars conservats al Museu Diocesà destaquen per ser una composició senzilla, de tres unitats. Únicament apareix la cinta volandera en color blau, situada sobre un fons blanc. La procedència és de València o Barcelona i cronològicament esta emmarcada en el segle XIX.

A la col·lecció Marroig destaca una mostra de finals del segle XIX, d'origen català, la qual estava situada originàriament a una casa del carrer de l'Almudaina. En aquest cas podem veure la cinta de color groc que s'entrellaça amb una garlanda vegetal.

Conjunt procedent d'una casa del carrer de l'Almudaina, actualment a la col·lecció Marroig.

Podem trobar una rajola idèntica al Museu d'Arenys de Mar a Catalunya.

La col·lecció Marroig també integra un conjunt procedent del monestir de Santa Teresa de Jesús. Apareix la cinta en color blau però aquest cop enrotllada a una tija de la qual sorgeixen petites branques amb fulles.

Ja entrant en l'àmbit sacramental mallorquí cal fer una especial menció a les mostres conservades in situ, com succeeix al convent de Sant Vicenç Ferrer de Manacor. Es tracta d'un gran panell ceràmic de caire monumental que es desplega a manera de sòcol per l'absis del presbiteri. Altrament, la composició es perllonga fins a la primera capella de l'epístola, consagrada a sant Teòfil.

Pel que fa als elements representats es poden distingir clarament dues categories: primerament, les figures antropomorfes inserides en marcs rectangulars i, en segon terme, els elements ornamentals de caire geomètric i vegetal.

En relació amb el primer cas, estem davant la representació dels sants dominics: sant Tomàs d'Aquino, sant Domingo, sant Vicenç Ferrer, santa Catalina de Sena i santa Catalina de Risis (representada dos cops). Són fàcilment identificables ja que apareixen acompanyats dels seus atributs corresponents. Aquestes composicions hagiogràfiques apareixen distribuïdes de forma intermitent al llarg de l'eix central de la composició, formant així un discurs iconogràfic coherent.

Quant als elements ornamentals, és necessari distingir dos registres. En primer terme trobem un tipus de rajola que presenta un ramell florit de forma aïllada. Curiosament aquest motiu en altres composicions anirà superposat a la cinta volandera, tal com es pot observar a la mostra ja esmentada procedent del convent trinitari de Xàtiva, actualment al Museu de l'Almodí.

Motiu d'un dels exemplars de l'antic convent de la Trinitat de Xàtiva.

Rajoles amb ramells del convent de Manacor.

Finalment, trobem la cinta volandera a manera de marc ornamental, com és habitual. Es tracta d'una de les mostres més complexes localitzades a Mallorca, fet que fa pensar en una cronologia avançada, probablement de mitjan segle XIX. La cinta tèxtil presenta una decoració policroma amb ziga-zagues.

Detall de l'absis del convent de Sant Vicenç Ferrer.

De manera excepcional, a la capella de Sant Teòfil hi ha dues cintes superposades, fet que resulta sorprenent, ja que no s'ha detectat cap paral·lelisme i, per tant, probablement es tracti d'un cas aïllat.

Paral·lelament a Manacor, a la capella de les Ànimes de la catedral de Menorca trobem la mateixa tipologia de cinta, fet que denotarà una vegada més la connexió entre illes. La capella data del segle XVIII, però amb tota probabilitat els panells ceràmics es col·locaren posteriorment.

Aquest cop no se'ns presentarà la cinta emmarcant cap escena hagiogràfica sinó que trobarem una barreja d'elements tèxtils (la cinta formarà llaços, a més de sostenir petites cistelles), vegetals i zoomorfs.

Detall del panell ceràmic de la capella de les Ànimes de la catedral de Menorca.

A l'església parroquial de Felanitx també trobem la cinta en el seu emplaçament original, en una capella de la nau lateral. Desenvolupa la funció de marc ornamental, d'una composició més complexa formada per la combinació d'elements tèxtils i vegetals, com és habitual. Com a curiositat esmentarem que es tracta de la mateixa tipologia de cinta que es conserva a la col·lecció del Museu Diocesà.

A Menorca també es localitzen alguns casos: al convent de San Francesc de Maó (actual Museu de Menorca) hi ha un conjunt de panells votius dedicats principalment al sant franciscà; no obstant, també es representen escenes de la Passió de Crist. Aquestes composicions es troben inserides en un marc format

Conjunt de l'església parroquial de Felanitx.

per rajoles de mitja sanefa on apareix la cinta. Els colors emprats són groc, verd, negre i taronja. Es tracta d'un model molt similar al de la col·lecció Marroig procedent d'una casa del carrer de l'Almudaina, però aquí la funcionalitat és diferent, ja que la trobem en un context religiós.

Detall del panell ceràmic dedicat a la beata Serafina Sforza (Museu de Menorca).

En alguns espais religiosos s'han pogut detectar composicions que presenten motius vegetals en forma de cinta serpentina. Hi ha nombroses mostres en la geografia insular, com els panells del santuari de Nostra Senyora de Gràcia (Llucmajor) o l'estació del viacrucis del cementiri de sa Pobla.

Detall d'un dels panells ceràmics del santuari de Nostra Senyora de Gràcia.

La popularitat de la cinta volandera serà tan notable a les illes que transposarà les fronteres de la ceràmica i arribarà a la resta de les arts decoratives del segle XVIII i XIX. En la publicació *Ventalls* (2009), trobem alguns ventalls confeccionats durant el transcurs del segle XIX on se'ns presenta una cinta desplegada en el centre de la seva composició, combinada amb elements vegetals, igual que el que succeeix amb la rajola de mostra.

En relació amb el joier mallorquí, cal establir paral·lelismes amb les creus de malta, que s'inscriuen en la sèrie de les formes calades.

Els reliquiàries tampoc no en seran una excepció, com el confeccionat amb paper enrotllat i daurat del convent de la Puríssima Concepció.

A l'àmbit dels teixits també hi ha algunes correspondències, en el cas de Manacor destaca una cinta vegetal en un dels draps de puresa del Sant Crist.

Garlanda d'un dels draps de puresa del Sant Crist de Manacor.

A manera de cloenda podem corroborar que es tracta d'un motiu importat de les creacions valencianes. No hi ha constància d'una fàbrica de rajola insular que desenvolupés aquest tipus de motius, ja que no se n'han localitzat. La cinta volandera és emprada tant en un context religiós com civil, normalment com a marc ornamental. La majoria de testimonis de les Balears que han arribat fins als nostres dies es conserven in situ en espais religiosos. No obstant, també es preserven alguns exemplars procedents d'edificis d'ús civil, encara que tots es troben museïtzats, no en la ubicació original, a diferència del gran nombre que es conserven a la península. A les Balears, però sobretot a Mallorca, trobem diverses versions de la cinta volandera: des de les formes més senzilles datades de començament de segle a les més complexes. El color més emprat a les mostres insulars és el blau, fruit d'una llarga tradició que té el seu origen a l'edat mitjana, encara que trobarem altres colors com el groc i alguns exemplars policroms.

Els fets que testimonien la popularitat que va assolir aquest motiu a les Balears són diversos. Però n'és una prova irrefutable la introducció de la cinta com a element ornamental a les produccions de la resta d'arts decoratives de creació pròpia.

No es pot obviar que hi ha models repetits en espais diferents, ni tampoc la connexió entre Mallorca i Menorca.

Ostensiblement aquest motiu decoratiu que enriolà els illencs del segle XIX roman aliè a la mirada del segle XXI, edulcorada per la cultura de l'obsolescència programada. En conseqüència, incapaç d'imaginar un passat, no tan llunyà, en què fins i tot els elements més quotidians com les rajoles es concebien amb la idea de la perennitat enfront dels sotracos del pas del temps.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANDREU, Cristina (1996). *Les rajoles policromes del convent de Sant Francesc de Maó*. Menorca: Govern Balear, p. 79.
- CAPELLÀ, Miquel Àngel (2006). *La ceràmica de la col·lecció Marroig*, Palma: Consell de Mallorca. (Gresol; 02), p. 98-115.
- CERDÀ, Josep (2014). *Azulejos, paneles y socarrats de la Colección Mascort*. Girona: Fundació privada Mascort, p 221, 290-314.
- COLL, Jaume (2008). «La constància, una fàbrica de rajola valenciana a Sóller (Mallorca) (1874-1898)». A: *II Jornades d'estudis locals a Sóller*. Sóller: Ajuntament de Sóller, p. 463-482.
- ESTALL, Vicent Joan (2003a). *Catàleg de la col·lecció de azulejos en sèrie del segle XIX*. Castelló: Museo

del azulejo de Onda, p. 75-91.

— (2003b). *Historia, Arte y Tradición de los Azulejos Valencianos*: Castello di Spezzano.

GAMUNDÍ, Càndida; VILARET, Agustina (1986). «Panells de rajoles figuratives a algunes esglésies de Mallorca». A: BSAL, núm. 42. Palma: Gràfiques Miramar, p. 111-120.

GONZALEZ, Mariano (2011). *Bells taulells vells: De les col·leccions del Museu de l'Almodí*. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva, p. 53-82.

GONZÁLEZ, Elvira (2000). *L'Ordre de Malta, Mallorca i la Mediterrània*. Palma: Sobirana Ordre de Malta, p. 213-254.

— (2009). *Ventalls*. Palma: Sa Nostra, p. 34.

— (2012). «El diorama navideño de papel de la colección Cota de Palma. Catálogo de figuras». A: *Pessequisme a Mallorca i Catalunya*. Palma: Monestir de la Puríssima Concepció, p. 173-197.

MIQUEL, Salvador (2000). *Butlletí informatiu de la ceràmica. Número extraordinari dedicat a la rajola catalana de mostra dibuixada per Salvador Miquel*. Catalunya: Associació catalana de ceràmica decorada i terrissa, p. 19.

PÉREZ, Inocencio V. (2000). *Azulejos valencianos en serie. El siglo XIX (Tomo III)*. Castelló: Diputació de Castelló, p. 656-691.

— (2010). *Azulejos de Benicarló: La casa de los Miquel y otras arquitecturas*. Castelló: Institut de promoció Ceràmica.

ROMAN, Júlia (2000). «Aportació a l'estudi històric i artístic del convent de sant Vicenç Ferrer. Segles XVI-XVIII». A: *I Jornades d'Estudis Locals de Manacor*. Manacor: Ajuntament de Manacor, p. 384-401.

SALINÉ, Marta (2006a). *Can Tinturé, col·lecció de rajola de mostra Salvador Miquel*. Esplugues de Llobregat: Ajuntament d'Esplugues de Llobregat, p. 7-49.

— (2006b). *Can Tinturé, col·lecció de la rajola de mostra Salvador Miquel* [guia del museu]. Esplugues de Llobregat: Ajuntament d'Esplugues de Llobregat, p. 8-16.

SANCHEZ, José Miguel (2006). *Azulejería en Valencia, de la Edad Media a principios del siglo XX*. València: Martín Impresores, p. 240-241.

Els banderins turístics il·lustrats dels anys 60 i 70

Vicenç Amengual i Salas

En les dècades de 1960 i 1970 els banderins varen ser uns objectes que aconseguiren un cert relleu. La seva utilitat podia ser doble: d'una banda, com a reclam publicitari, i de l'altra, com a *souvenir* turístic.

Hauríem de retrocedir a la industrialització del segle XIX per trobar una proliferació de les imatges teixides de seda. Anomenats *stevengraphs* i creats a la ciutat de Coventry, eren articles que es popularitzaren durant la revifada d'interès victorià.¹ Paral·lelament, les *arts and craft* defensaven el treball manual i artesà; hauríem de situar els banderins en els dos corrents perquè, tot i que tenim molts d'exemples que es varen fabricar en sèrie dins els grans telers de les fàbriques de la segona revolució industrial, també molts d'altres s'utilitzaven per efemèrides concretes: partits de futbol, fets religiosos, temàtica militar... La seva exclusivitat obligava que la confecció sobre seda i amb lletres brodades fos manufacturada.

Va ser amb l'arribada del turisme que els banderins es varen revolucionar. Es deixaren de fer a mà per adoptar una fabricació en sèrie estampada sobre una tela; allunyats de l'exclusivitat de la seda i dels brodats, s'alien definitivament amb el procés industrial de baix cost.

No només hi va haver banderins turístics, sinó que s'utilitzaren per a molts altres esdeveniments i promocions. Algunes marques comercials els oferiren als seus clients. Un exemple és la marca Frigo, que en va fer un, els anys 60, amb el nom de l'empresa i diversos productes que comercialitzava, com gelats, iogurts i begudes derivades dels lactis.

D'altres empreses també n'editaven per estimular la venda a partir de la col·lecció; la marca de brioixeria industrial BIMBO en va fer dues sèries: una

¹ Wollen, 68-69.